

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

HUKURI 2022

TIMARAKA: 70

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ra swivutiso ri na tipheji ta 11.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO:

1. Papila leri ra swivutiso ri avanyisiwile hi swiyenge SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C: Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi	(30)
2. Hlaya switsundzuxo HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Khwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
6. Nombora tinhlamulo himfanelo tanihilaha ti nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
7. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo yin'wana na yin'wana.
8. Tekela enhlokweni mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
9. Ndzinganyeto wa maavelo ya nkarhi:

XIYENGE XA A: Timinete ta 50	
XIYENGE XA B: Timinete ta 30	
XIYENGE XA C: Timinete ta 40	
10. Tsala swi basa no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya XITSHURIWA xa A, u languta na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A**NDZI TA TLAKUSIWA**

1	Nkulukumba Tlakula na nsati wa yena Sarah a va tshama eNkowankowa. Leswi hinkwavo a va tirha va tilaverile sesi loyi a nga ta sala a vona swa muti. 'Wena Rhulani, laha a ndzi lavi mutirhi wo ka a nga yingiseli. Vana lava ndzi lava va tshama va basile, xikan'we na yindlu leyi yi tshama yi basile, ndza tshemba wa swi vona ku i yindlu ya manyunyuyu. Loko u vula mina u ku <i>madam</i> , phela ndzi mulungu wa wena. U swi tiva leswaku u ta holeriwa madzananhungu ya tirhandi (R800,00) hi n'hweti. U swi twile leswi ndzi nga swi vula?' 'Ndzi swi twile <i>madam</i> . I Rhulani yaloye. Rhulani a a ri nhwana loyi a a sasekile swinene. Vumbhuri bya yena a byi tumbeta hi vusiwana. Exikolweni a a tshikile eka ntangha nhungu hi ku pfumala swa le mandleni.	5 10
2	'Wena Rhulani, hikokwalaho ka yini u nga ndzi hlanganisi loko ndzi fika laha? Loko wo tirhisa leswi u tirhisaka swona yi ta ku thonela n'hweti leyi.' Rhulani a a tlulatluleka loko <i>madam</i> vo za vo ga! 'Mana wa Nhlamulo, mina a swi ndzi tsakisi leswi u n'wi endlaka swona n'wana wa vanhu. Hambiloko a tirhile swo saseka a wu khensi, wo tshama u ri ku n'wi chovoleni. Rhulani wa ringeta ku tirha ku tlula hinkwavo lava nga hi tirhela eka nkarhi lowu nga hundza.' 'U tirha kahle Rhulani ka, leswi chukela ri ngo lo sala hi ku tala a hi yena a salaka a hakutela a nyika vanghana va yena?'	15
3	'Mana wa Nhlamulo, wa swi vona ku Rhulani i nhwana, lexi endlaka ku u vula ku a nga fambafambi, naswona ku nga ngheni vafana laha mutini mina a ndzi tivi leswaku i ncini. Phela na yena i munhu, ku fana na hina. A hi n'wi teke ku fana na n'wana wa hina, a ta tirha a tshunxekile,' i Tlakula yoloye. Rhulani a a tirhisiwa wonge i hlonga. Sarah milenge a a gudliwa hi Rhulani, hambu ku hlamba swandla a dya a a hlambisiwa hi Rhulani. 'Ndzi te ndzi lava ntirho, ndzi wu kumile. Loko a ndzi endlwa leswi ndzi karhi ndzi kuma macheleni yo antswa, a swi antswa. Ku lova ka manana na tatana swi ndzi kombisa maxangu. N'hweti leyi loko yi hela a ndzi nyika swa mina, u ta sala a kholela kokwa wakwe. Loko yi ri ndlala yi ta ndzi dlaya, ku nga ri ku gudla milenge ya ntswatsi a nga ri n'wana.'	20 25
4	'Swi lo yini ka Rhulani u ngo vulavula u ri swaku ke?' 'A ndzo yimbelela tatana Tlakula.' Tlakula u vitanile Rhulani a nghena ekamareni. 'Rhulani, u ta ndzi khomela loko ndzi ku byela leswi a wu nga swi ehleketangi. Nsati loyi wa mina u hlupha ngopfu, ku tsutsume vanhu vo tala. Loko ndzi nga hembu n'hweti na n'hweti a hi thola munhu, kambe wena u na mbilu hikuva u hete ntlhanu wa tin'hweti. Namuntlha tirha u tsakile, hikuva a nge vuyi u ye enhlengoletanini eGiyani.'	30 35

- 5 'Rhulani, i khale ndzi ri karhi ndzi navela ku wena na mina hi va xilo xin'we. Ndzi lava leswaku xa mina xi va xa wena, xa wena xi va xa mina. Wa swi twisisa ke?' 'Sweswo mina ndza chava nkulukumba, loko *madam* vo swi twa va nga ndzi dlaya.'
- 6 'Rhulani, mina ndzi ta ku teka, a wu swi tivi ku mina na Sarah a hi dyisani byi rhelela ke?' Rhulani a ta ku yini, u khensile, phela swa mulungu a swi kanetiwi, a a ta holela hi mani. Sarah loko a holela Rhulani madzananhungu ya tirhandi, hi hala tlhelo Tlakula a a n'wi nyika gidi ra tirhandi. Rhulani u sungule ku basa ku tlula na *madam*. 'Wena Rhulani, u le nkhubyeni kumbe u le ku tirheni u ngo bomba? Swona mali yo xava magume ya lama u yi kuma kwihi? I mani a nga ku bodza ndzi nga to tshama ndzi yengeka kasi se u tlakusiwile u manana wa laha kaya?' 'Mina ndzi nge tshiki ku ambala hikuva a ndzi tirhi hi swiambalo, ndzi tirha hi mavoko. Ku mali leyi ndzi nga xava hi yona ndzi yi kuma kwihi a swi lavi wena.' 'Mhani, sesi Rhulani a a luma tatana nomo, a tlhela a va khoma malebvuu, a va nwisana na tiya. A xinga tatana mina a nga ndzi xingi,' ku vula Nhlamulo n'wana Tlakula na Sarah. 40 45 50
- 7 Sarah u tekile xihloka a n'wi landza, Rhulani yena a teka xipedi a yima a ku tsere! Rhulani u rhange a ya longi a kongoma eka sesi wa Tlakula ku ya tumbela kona. Sarah u sale a dlaya hi mbitsi, laha swi nga fika laha a nga ha yi entirhweni. U sungule ku hela a sala nhloko, pho leswi Tlakula a a nga ha vuyi kahle ekaya a etlela eka sesi wakwe, a swo nyanyisa. Tlakula u xavile yindlu eGiyani a xavela Rhulani. Swi fikile laha a nga kombela ku cinciwa eNkowanikowa a ya tirhela eGiyani. Ekaya a a nga ha wu vekhi. 55

[Xitshuriwa lexi xi adaptiwile xi huma eka tsalwa ra *Mabibi ya mbilu*, hi R Masinge]

NA

XITSHURIWA XA B

[Xitshuriwa lexi xi huma eka webusayiti ya www.shutterstock.com]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Ku ya hi xitshuriwa lexi, hi xihhi xilo XIN'WE lexi Sarah a a lava leswaku Rhulani a xi endla hi ku hetiseka? (1)
- 1.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hanshi. Loko Sarah a ku: 'U tirha kahle Rhulani ka, leswi chukela ri ngo lo sala hi ku tala, a hi yena a salaka a hakutela a nyika vanghana va yena?' Xivulavulelo xa 'ku sala hi ku tala' eka xivulwa lexi xi vula ku ... ka chukela.
- A tatiseka
B tshamiseka
C engeteleka
D hunguteka (1)
- 1.3 Rhulani u kumekile a hola mali muni loko ku hlanganisiwa leyi a a holeriwa hi Sarah na leyi a a nyikiwa hi Tlakula? (2)
- 1.4 Nyika ku yelana loku nga kona exikarhi ka nhlokomhaka na hungu ra xitshuriwa xa A. (2)
- 1.5 Hi xihhi xivangelo xo va Sarah a khunguvanyeka loko a vona Rhulani a sungula ku basa ku tlula yena? (2)
- 1.6 Loko Sarah a vutisa Rhulani a ku: 'I mani a nga ku bodza ndzi nga to tshama ndzi yengeka kasi se u tlakusiwile u manana wa laha kaya?' swi hundzukile ntiyiso hindlela yihi? (2)

- 1.7 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka hanyelo ra Sarah hi tlhelo ra vatirhi eka xitshuriwa lexi? (2)
- 1.8 Hlamusela leswi landzelaka hi marito ya wena n'wini:
- 1.8.1 Ekaya a a nga ha wu veki. (2)
- 1.8.2 Rhulani a a tlulatluleka loko *madam* Sarah vo za vo ga! (2)
- 1.9 U titwa njhani hi leswi Sarah a a swi endla eka Rhulani tanihi mutirhi wa yena? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.10 Xana leswi humeleleke eka xitshuriwa lexi swo va Tlakula a sukela nsati wa yena a ya tshama na mutirhi wa yena swa humelela evuton'wini ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.11 Hi rihhi hungunkulu leri humelerisiwaka hi xitshuriwa xa B? (2)
- 1.12 Xana swiendlelo swa ximunhuhatwa lexi nga eka xitshuriwa lexi swi nga va swi ku paluxela yini? (2)
- 1.13 U vona swi ri kahle leswaku munhu a endla leswi humelelaka eka xitshuriwa lexi? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.14 Kombisa ku fanana loku nga kona ku ya hi hungu ra xitshuriwa xa A na xa B. (2)
- 1.15 Hi kwihhi ku hambana loku nga kona ku ya hi hungu ra xitshuriwa xa A na xa B? (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2: KU KOMISA HI MARITO YA WENA N'WINI**

Hlaya xitshuriwa xa C kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo hi marito lama nga hundziki **90** u kombisa **hilaha ku tirhisa swiyenge swa mabulu hi vusopfa swi nga na khombo hakona**. Nkomiso wa wena wu fanele wu va hi xivumbeko xa ndzimana wu tlhela wu katsa timhakankulu ta nkombo (7).

LEMUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

1. Tirhisa swivulwa leswi heleleke swa wena n'wini kambe u nga onhi mongo wa xitshuriwa.
2. A wu FANELANGI ku tsala nhlokomhaka eka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.
3. Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.

XITSHURIWA XA C**KHOMBO RO TIRHISA SWIYENGE SWA MABULU HI VUSOPFA**

Masiku lawa swiyenge swa mabulu swi tirhisiwa ngopfu hi vantshwa na vaakatiko. Leswi swi endla leswaku vanhu va nga ha vi na nkarhi wo pfuxela maxaka ya vona hambu ku bula na vona hikokwalaho ko rivatiwa hi swona. Vantshwa vo tala va tirhisa swiyenge swa mabulu swo fana na Facebook, WhatsApp, TikTok na swin'wana na swin'wana. Va tshembela ntsena eka leswi va swi vonaka kumbe leswi va swi twaka kutani va swi teka swi ri ntiyiso kasi a hi ntiyiso. Ma tele makhombo lama humelelaka hikokwalaho ka ku swi tirhisa hindlela ya vusopfa.

Vuxokoxoko bya munhu bya tekiwa byi averiwa eka inthaneti handle ka mpfumelelo wa yena n'wini, laha a nga lahlekeriwaka hi timali na vutomi bya yena. Vantshwa vo tala lava ngenhaka hi nhloko eka swona va hetelela va nga ha tekeli enhlokweni vanhu lava va tshamaka na vona. Leswi swi tekela vantshwa nkarhi wo tala lowu a va fanele va wu tirhisile hi mfanelo eka migingiriko yin'wana ya nkoka yo fana na swa tidyondzo.

Ku na vukungundzwana byo tala lebyi humelelaka hikokwalaho ka swona. Swiyenge swo tala swa vuxisi na vugevenga swa oloveriwa hi ku ngenhaka eka tiakhawunti ta vanhu handle ka mpfumelelo swi endla vukungundzwana. Munhu a nga hlaseriwa hi maphorisa kumbe vanhu vanawu hikokwalaho ka swihoxo swin'wana leswi a swi kaneleke eka inthaneti. Swi nga dlaya ndzhaka na vumunhu kumbe leswinene hi yena hi ku tumbuluxa xitori lexi nga riki ntiyiso kutani xi hangalasiwa eka swona.

Vanhu vo tala lava tirhisaka swiyenge leswi ku aka vuxaka va tlhela va tekana hikokwalaho ka swona. Endzhaku ka nkarhi va hetelela hi ku vona swihoxo leswi va swi endleke swa ku rhandzana ka vona kutani va hetelela va hambana. Varhandzani va kombana rirhandzu leri nga riki ntiyiso. Vantshwa lava swi tirhisaka va tala ku nyikana vuxokoxoko lebyi nga riki ntiyiso. Matirhiselo ya swona ma na xiave xo biha eka vutomi bya vanhu lava va swi tirhisaka hi tindlela to hamboloka. Swona swi kahle loko munhu a swi tirhisa hi mfanelo na hi vukheta lebyikulu swinene.

[Xi hundzuluxeriwile ku suka eka webusayiti ya www.ipl.org/Disadvantages-of-Social-Media]

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xinavetiso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D

HLAYISEKA CCTV

Vuhlayiseki bya mindyangu byo tshembeka.

CCTV yin'we
a yi ri R2 500,00.

Sweswi i
R1 500,00 ntsena.

Ndyangu wa wena wu hlayisekile 24/7.

Vusirheleri bya xiyimo xa le henhla byi kumeka eka Hlayiseka CCTV ntsena.

Swivutiso: Ridonga SS   Riqingho: 000 222 4755   Imeyili: hlayisekacctv.co.za

CCTV leyi nga na xihoxo yi cincisiwa ku nga si hela masiku ya nkombo.

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.shutterstock.com]

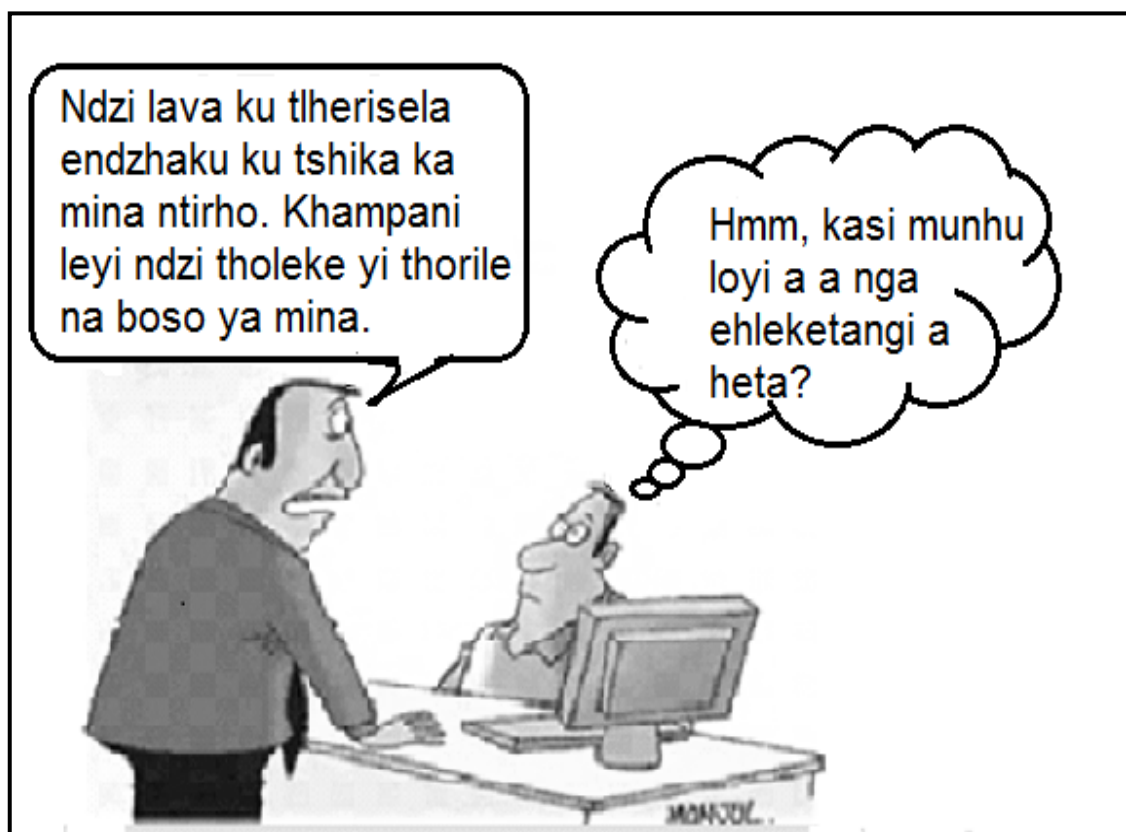
- 3.1   Boxa ndlela YIN'WE leyi vaamukeri va hungu va nga tihlanganisaka hi yona na vini va bindzu leri. (1)
- 3.2   Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku va munavetisi a tirhisile fonto leyitsongo swinene emakumu ka xinavetiso lexi u endlela leswaku vhengele ri nga vi na ...
- A   vun'wini.
- B   vutihlamuleri.
- C   vukungundzwana.
- D   vutitshembi. (1)
- 3.3   Xana xinavetiso lexi xi nga va xi kongomisiwile eka vamani? (2)

- 3.4 Hi wihi mboyamelathelorin'we lowu humelerisiwaka hi xinavetiso lexi? (2)
- 3.5 Marito ya 'CCTV yin'we a yi ri R2 500,00, sweswi i R1 500,00', ya na nkucetelo muni eka vaamukeri va hungu? (2)
- 3.6 Ku ya hi xinavetiso lexi, xiya xivulwa lexi nga laha hansi kutani u xi yisa eka vunyingi. (2)
- Ndyangu wa wena wu hlayisekile 24/7. [10]

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI

Xiyisisa khathuni leyi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E

[Khathuni leyi yi huma eka webusayiti ya www.cartonistgroup.com]

- 4.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga laha henhla swi nga eka wona. (1)
- 4.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka swimunhuhatwa leswi nga eka khathuni leyi nga laha henhla i bya ... (1)
- A vanhukulobye.
B vavanunakulobye.
C vanakulobye.
D vatirhikulobye.

- 4.3 Hi rihungunkulu leri humelerisiwaka hi khathuni leyi? (2)
- 4.4 Hikokwalaho ka yini marito ya ximunhuhatwa lexi tshameke ehansi ya ri endzeni ka swimbyarumbyaru naswona nkoka wa kona hi wihi? (2)
- 4.5 Ku va ximunhuhatwa lexi tshameke ehansi xi langutisisile lexi yimeke swi nga va swi kombisa yini? (2)
- 4.6 Xiya xivulwa lexi nga laha hansi kutani u nyika ntirho wa xiaki xa ririmi lexi tikisiweke. (2)
- Khampani leyi ndzi tholeke yi thorile na boso ya **mina**. (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 5: PROSI

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F

VUXAKA BYA TIN'HWARI I KU HANDZA SWIN'WE

'Thicara Xifulani u te ndzi n'wi tela na mabodhlela ya byalwa kutani ndzi ku malembe ya mina ya landzula leswaku ndzi xava byalwa. Voko leri a ri lava mina, kambe ndzi ponisiwile hi ku vhika kutani a ya mukula **dyimhandzi** dya darata ya vhengele,' Xihlambanyiso a vula hi ku mihloti **harahara!**

'**Vathicara Xifulani na nkuna va kulaka va chika ku fana na tomani kumbexana, kambe mina ndzi nge swi koti ku va ntanga ya vona. Va lava ndzi pfumela ku rhumiwa etintombhini ta vona ta vana va xikolo.** A va ye emahlweni va ndzi totatota thyaka, kambe ku rhumiwa, efoleni na le tintombhini ta vana va xikolo hi vadyondzisi, ndzi ala emahlweni ka n'wina nhloko ya xikolo na vatswari va mina.' 5

'N'wananga u tshunxiwile. Hi khomele, wongeti hi nga kuma vana **vambirhi** vo fana na wena leswaku tiko leri ri ta hanya,' ku vula nhloko ya xikolo. 'Munhu mi n'wi **khoma** hi nomo wakwe. U lava ku onhela xisiwana yena a nga munhunene,' ku vula Risimati. '**Vakulukumba**, vuxaka bya tin'hwari i ku handza swin'we, hikokwalaho a hi akeni vana verhu kun'we. Mhaka leyi yi khomisa tingana naswona a yi khomeki.' 10

[Xitshuriwa lexi xi adaputiwile xi huma eka tsalwa ra *Ntshuxeko*, hi Mpika Samson Mabunda]

- 5.1 Yisa xivulwa lexi nga laha hansi eka nkarhi lowu taka wo yisa emahlweni. (1)
- Va lava ndzi pfumela ku rhumiwa etintombhini ta vona ta vana va xikolo. (1)
- 5.2 Hi wihi ntirho wa xirhangi xa rito lexi tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi? (1)
- Voko leri a ri lava mina, kambe ndzi ponisiwile hi ku vhika kutani a ya mukula **dyimhandzi** dya darata ya vhengele. (1)

5.3 Lulamisa swihoxo swa mapeletelo eka xivulwa lexi landzelaka:

Vathicara Xifulani na nkuna va kulaka va chika ku fana na tomani kumbexana, kambe mina ndzi nge swi koti ku va ntanga ya vona. (2)

5.4 Xiya swivulwa leswi nga laha hansi kutani u nyika tinhlamuselo ta mabumabumeri lama tikisiweke.

Hi khomele, wongeti hi nga kuma vana **vambirhi** vo fana na wena leswaku tiko leri ri ta hanya.
Hi khomele, wongeti hi nga kuma vana **lavambirhi** vo fana na wena leswaku tiko leri ri ta hanya. (2)

5.5 Nyika ntirho wa riencisi leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Xihlambanyiso a vula hi ku mihloti **harahara!** (2)

5.6 Yisa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi eka vun'we. Tihela u tsala nkomiso wa vun'we bya kona.

Vakulukumba, vuxaka bya tin'hwari i ku handza swin'we, hikokwalaho a hi akeni vana verhu kun'we. (2)
[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70